

Миодарка ТЕПАВЧЕВИЋ

О ПРИРОДИ, МЈЕСТУ И УПОТРЕБИ СУГЛАСНИКА Х У ЈЕЗИКУ СТЕФАНА МИТРОВА ЉУБИШЕ

Као што је познато, вријеме када је стварао Стефан Митров Љубиша било је „не само вријеме уобличавања граматичке норме, него и вријеме разграђивања изражајних могућности новог књижевног језика”¹, заправо било је то доба стандардизације српског књижевног језика. Љубиша је рано дошао у везу са Вуком и његовим дјелом, пратио његову борбу за увођење народног језика и свјесно се определио за вуковски језички образац², и поред настојања да буде везан за свој паштровски идиом. О Љубишину језику, мјесту и улози у стварању језичке норме не постоје посебне студије, које би нам показале колики је његов удио и значај у нормирању и стабилизацији српског књижевног језика. У том циљу овај рад представља само мали прилог проучавања његова језика.

Предмет нашег интересовања у раду је глас х у језику Љубише, проблеми везани за фонему х у писаној, односно говорној варијанти, тј. поређење стања у његовом језику са говором Паштровића, али и са другим црногорским говорима. Заправо, покушаћемо одговорити на питање да ли се Љубишин језик одваја од своје дијалекатске базе или се веже за њу када је ријеч о сугласнику х. Пошто се Љубиша „укључује својим језиком у вуковски модел

¹ Бранислав Остојић, *Мјесто и значај језика Стефана Митрова Љубише и Марка Миљанова у процесу стандардизације Вукова модела књижевног језика у Црној Гори*, Гласник, ЦАНУ, 20, Подгорица, 2002, стр. 34.

² Асим Пецо, *Један поглед на писану језичку ријеч Стефана Митрова Љубише*, Стефан Митров Љубиша, зборник радова, ЦАНУ, Титоград, 1976, стр. 208.

књижевног језика”³, посматраћемо и релацију према Вуку, као и релацију према Љубишиним претходницима, али и према његовим савременицима. Заправо, циљ нам је да покажемо степен стандардизованости гласа х у његовом језику.

Кад је у питању судбина гласа х у говору Паштровића, у литератури налазимо различите ставове. Наиме, Радомир Алексић сматра да је глас х непознат овом дијалекту⁴. Слично мишљење има и Драгољуб Петровић који, позивајући се на мишљење Алексића, каже да је „та вредност доследно уклоњена из фонолошкога система”⁵ и да тиме „језик Љубишиног дела темељно одступа од прилика у данашњем паштровском говору”⁶. Испитујући језик Љубише у дјелу *Причања Вука Дојчевића* Александар Младеновић сматра да „присуство сугласника х... и то у великом броју примера, одваја језик овог дела од одговарајућег стања у данашњем паштровском говору где је х непознато, тј. да језик овога Љубишиног дела присуством гласа х приближава се нашем књижевном језику”⁷. Миодраг Јовановић проучавајући ове говоре даје приказ сугласника х у свим позицијама и констатује да овај глас није непознат у овом дијалекту, али није ни у потпуности постојан. Иако је глас х углавном и више везан за поједине облике и ријечи, а мање за одређене позиције, Јовановић сматра да „у данашњем паштровском говору постоји, вјероватно као непрекинути континуитет из прошлости, артикулациона база за његов изговор – када се овај глас изговори, веома је сличан артикулационо-акустичким особинама гласа х у књижевном језику”⁸.

³ Бранислав Остојић, *Књижевни језик у Црној Гори у другој половини 19. вијека*, О црногорском књижевнојезичком изразу III, Подгорица, 2003, стр. 16.

⁴ Радомир Алексић, *Извештај Г. Радомира Алексића о говорима Паштровића*, Годишњак Задужбине Саре и Васе Стојановић, VI, Београд, 1939, стр. 18.

⁵ Драгољуб Петровић, *Неке особине Стефана Митрова Љубише у светлости данашњег говора Паштровића*, Зборник за филологију и лингвистику, XIX/2, Нови Сад, 1976, стр. 57.

⁶ Д. Петровић, Исто, стр. 57.

⁷ Александар Младеновић, *Белешке о језику и проблемима његовог изучавања у „Причањима Вука Дојчевића” С. М. Љубише*, Зборник за филологију и лингвистику, XVII/2, Нови Сад, 1974, стр. 15.

⁸ Миодраг Јовановић, *Глас х у паштровском говору*, Јужнословенски филолог, LVI/1–2, Београд, 2000, стр. 506.

Што се тиче осталих црногорских говора, једни чувају овај глас, неки га супституишу другим гласовима, а трећи су га потпуно изгубили⁹. Говори који чувају сугласник х су претежно у западној Црној Гори (Његуши, околина Цетиња, Љешанска Нахија); на истоку га чувају Муслимани из плавско-гусињске зоне¹⁰.

„Развитак гласа х у мрковићком дијалекту представља самосталан и оригиналан фонетски процес који је отишао знатно даље од развитка х у другим говорима Старе Црне Горе, иако би овај говор као периферијски баш морао чувати старо стање”¹¹, сматра аутор. У иницијалном положају је нестао без замјене, у медијалном умјесто гласа х јавља се в, односно г у системи облика, док је у финалном положају замјењен гласом к. У погледу употребе сугласника х кртолски, муљански и грбаљски говори се разликују један од другог. Наиме, у кртолском се добро чува; у грбаљском се понекад на почетку ријечи губи, а у средини и на крају ријечи замјењује се гласом г; у муљанском се на почетку ријечи углавном губи, а у средини и на крају ријечи супституише се гласом в или се ријетко губи, мада се чују и примјери са х, констатује Радомир Алексић¹². Што се тиче маинског говора мјесто сугласника х у медијалном положају стоји глас г, а у финалном положају умјесто х имамо глас г¹³. По ријечима Бранка Милетића „црмнички се говор налази већ на прелазу ка оним нашим говорима у којима се х потпуно изгубило”¹⁴. Боље се чува на почетку и средини ријечи, него на крају гдје је сведено на најмању мјеру, заправо х се у неким ријечима боље чува, док је у другима ишчезло. Судби-

⁹ Види рад: Радослав Бошковић, *О природи, развоју и заменицима гласа х у говорима Црне Горе*, Одабрани чланци и расправе, Титоград, 1978, стр. 7–23. О гласу х, узроцима и времену његовог губљења погледати књигу: *Морфофонолошки процеси у српскохрватском језику – њихови узроци и последице*, Београд, 2002, стр. 44–46, 336–337.

¹⁰ Павле Ивић, *Српскохрватски дијалекти*, Нови Сад, 1994, стр. 201.

¹¹ Лука Вујовић, *Мрковићки дијалекат*, СДЗБ, XVIII, Београд, 1969, стр. 163.

¹² Радомир Алексић, *Извештај о испитивању говора кртолског, муљанског и грбаљског*, Гласник САН, V/2, Београд, 1953, стр. 336.

¹³ Радомир Алексић, *Извештај о маинском и стичанском говору у Црногорском приморју*, Годишњак Задужбине Саре и Васе Стојановића, VII, Београд, 1940, стр. 37.

¹⁴ Бранко Милетић, *Црмнички говор*, СДЗБ, IX, Београд, 1940, стр. 285.

на гласа х у староцрногорским, катунским и љешанским говори-ма није јединствена. Тако се у Цуцама практично не чува, у Бје-лицама се добро чува на крају ријечи, док се најбоље чува у Ље-шанској Нахији¹⁵. У источнохерцеговачким говорима западне Цр-не Горе глас х не постоји, а замјењују га сугласници к, г, сматра Данило Вушовић¹⁶. Код бјелопавлићких говора углавном је изгу-бљен, а дјелимично се чува у неким категоријама ријечи¹⁷. Кад су у питању ровачки говори фонема х скоро је непозната, „али, у за-висности од позиције, има неколико континуаната”¹⁸, и то су углавном гласови г, в, ј. У источноцрногорским говорима „сугла-сник х се, као и у већем делу дијалеката наших, углавном не изго-вара”¹⁹, а супституише се сродним гласовима в, ј. Стање у Пиви и Дробњаку, по мишљењу Јована Вуковића, не разликује се пуно од других говора у којима се овај глас изгубио. Он се или губи или замјењује сугласницима в, ј, к, г²⁰. У Ускоцима се овај глас не говори, а „гласови који су се развили на месту гласа х или иза њега јесу г, к, в и ј”²¹, по мишљењу Станића. „Савремени говор колашинске зоне у свом фонолошком систему има глас х, мада је његово присуство сведено углавном на ограничени број лексе-ма”²², сматра аутор, а супституције су сличне као у Ускоцима, уз одређене различитости. У говору Пљеваља ову фонему налазимо само код муслиманског становништва, а замјењује се гласовима в, ј, к, г²³.

¹⁵ Митар Пешикан, *Староцрногорски средњокатунски и љешански говори*, СДЗб, XV, Београд 1965, стр. 122–123.

¹⁶ Данило Вушовић, *Источнохерцеговачки дијалекат*, СДЗб, III, Београд, 1927, стр. 18–20.

¹⁷ Драго Ћупић, *Говор Бјелопавлића*, СДЗб, XXIII, Београд, 1977, стр. 33–37.

¹⁸ Драгољуб Петровић, *Гласовни систем ровачког говора*, Зборник за филологију и лингвистику, VIII, Нови Сад, 1965, стр. 175.

¹⁹ Михаило Стевановић, *Источноцрногорски дијалекат*, ЈФ, XIII, Београд, 1934–1935, стр. 45.

²⁰ Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, ЈФ, XVII, Београд, 1939, стр. 34–37.

²¹ Милија Станић, *Ускочки говор*, СДЗб, XX, Београд, 1974, стр. 88.

²² Маго Пижурница, *Говор околине Колашина*, ЦАНУ, 12, Титоград, 1981, стр. 82.

²³ Драго Ћупић, *Основне особине говора Пљеваља*, Гласник ЦАНУ, 8, Тито-град, 1988, стр. 83–84.

Видјели смо каква је судбина гласа х у црногорским говорима, али је занимљиво напоменути и стање у неким сусједним говорима. У говорима источне Херцеговине, према опису Пеца, дјелимично је очуван код муслиманског становништва у свим позицијама, док се код православног живља углавном губи, а замјењује се гласовима в, ј, к, г²⁴. У дубровачком говору сугласник х „се изговара свуд гдје му је мјесто”²⁵, па се по томе овај говор одваја од црногорских говора. Занимљиво је да ни у говорима Конавала глас х није постојан. На основу грађе Зорка Кашић закључује „да постоји напоредна употреба фонетских ликова са х и без х, и да је губљење гласа х из свих позиција у доброј мери захватило и овај говор”²⁶.

Говорећи о гласу х Вук Караџић каже да се осим у Дубровнику „глас овога слова чује како онуда по околини, тако и горе к југу по свему приморју народа нашега и по Црној гори до самога Скадра; али слабо ђе здраво, постојано и на свакоме мјесту у рјечи”²⁷. Познато је да се и код Вука сугласник х губио све до 1836. године, док га није увео у књижевни језик. Иако Вук у предговору Пословица (1849) каже да намјерава да пише х свуда гдје му је по етимологији мјесто, ипак је овај глас у неким пријерима изостао у овом дјелу²⁸.

Интересантно је видјети каква ја судбина х и код других писаца (старијих али и Љубишиних савременика) са црногорског говорног подручја. У језику Андрије Змајевића глас х се углавном добро чува у свим позицијама²⁹. Код владике Висариона с краја XVII вијека овај консонант јавља се у највећем броју случајева³⁰. У језику вла-

²⁴ Асим Пецо, *Говор источне Херцеговине*, СДЗБ, XIV, Београд, 1964, стр. 74-75.

²⁵ Петар Будмани, *Дубровачки дијалекат, како се сада говори*, Рад ЈАЗУ, 65, Загреб, 1883, стр. 158.

²⁶ Зорка Кашић, *Говор Конавала*, СДЗБ, ХLI, Београд, 1995, стр. 286.

²⁷ Вук Караџић, *Српске народне пословице*, Београд, 1965, Предговор, стр. 22.

²⁸ Драго Ђупић, *О језику Вукових Српских народних пословица*, ЈФ, XXXVII, Београд, 1981. стр. 133-134.

²⁹ Мато Пижурница, *Језик Андрије Змајевића*, ЦАНУ, 22, Титоград, 1989, стр. 221-224.

³⁰ Александар Младеновић, *Језик у писмима цетињског владике Висариона с краја XVII*, Зборник за филологију и лингвистику, XX/1, Нови Сад, 1977, стр. 26.

дике Данила глас х се чува у потпуности³¹. У погледу присуства сугласника х код митрополита Василија Петровића нема разлике у односу на језик владике Данила и говор Његуша који чувају овај глас³². И код Петра I „ова фонема се употребљава скоро увијек исправно”³³. Данило Вушовић проучавајући Његошев језик наводи да је Његош поред примјера са гласом х који се јављају у књижевном језику употребљавао и старије облике, а) код придјева и замјеница као: *лагакне, малехно, танахна, њихна*, и б) у турским ријечима: *цехенем, зохор, кахвом, хала* и сл. Вушовић такође наводи примјере губљења х у свим позицијама ријечи³⁴. Код Марка Миљанова глас х је нестабилан у свим позицијама, али се ипак „пише довољно често да се може тврдити да је овај сугласник саставни дио консонанског система”³⁵. Војвода Анто Даковић унеколико у својим Мемоарима чува овај сугласник у свим позицијама, али је више примјера са изостављеним гласом³⁶. И код Вука Поповића билежимо консонант х³⁷, мада није у потпуности очуван³⁸. Лазар Томановић најчешће употребљава овај глас у свим позицијама, а у ријетким примјерима се губи³⁹.

³¹ Александар Младеновић, *Језик владике Данила*, Нови Сад, 1973, стр. 91-92.

³² Светозар Стијовић, *Графијске, правописне и фонетске особине Историје о Црној Гори Василија Петровића*, Прилози проучавању језика, 11, Нови Сад, 1975, стр. 40.

³³ Бранислав Остојић, *Језик Петра I Петровића*, ЦАНУ, Титоград, 1976, стр. 104.

³⁴ Данило Вушовић, *Прилози проучавању Његошева језика*, Београд, 1930, стр. 15-16.

³⁵ Рајка Биговић-Глушица, *Језик Марка Миљанова*, Подгорица, 1997, стр. 311.

³⁶ Бранислав Остојић, *Језик Мемоара војводе Анта Даковића*, Никшић, 1989, стр. 80-83.

³⁷ Јелисавета Суботић, *Неке морфолошке особине језика писама Вука Поповића*, Зборник за филологију и лингвистику, XXIX/2, Нови Сад, 1986, стр. 69-93.

³⁸ Бранислав Остојић, *Језичка структура писама Вука Поповића и њихова лексичко-семантичка слојевитост*, О црногорском књижевнојезичком изразу III, стр. 171.

³⁹ Јелисавета Суботић, *Фонетске особине језика Лазара Томановића*, Зборник радова професора и сарадника Наставничког факултета у Никшићу, 9, Никшић, 1986, стр. 68-69.

Имајући у виду наведене чињенице испитаћемо да ли је глас х, и у коликој мјери заступљен у језику Љубише и то у његовим рукописима и властитим аутографима⁴⁰, колико се ослања на сво-

⁴⁰ Рукопис приповијетке *Горде – приповијест црногорска крајем осамнаестог вијека* налази се у Рукописном одељењу Матице српске у Новом Саду. Приповијетка је написана на 26 непагинираних листова, па смо пагинацију извршили сами. Написана је ћирилицом. У раду ћемо користити скраћеницу ПЦПГ и број странице. На крају приповијетке налази се датум – О илинудневу, 1877.

Рукопис приповијетке *Шћепан Мали* налази се у Историјском архиву Будва, Фонд С. Љубише. Приповијетка је написана на 49 листова, који су такође непагинирани. Писана је латиницом и носи наслов: *Šćepan Mali. Kako narod u njemu povjeda. Skupio i složio S. Ljubiša*. И овдје ћемо користити скраћеницу ПЦПШМ и број странице. Ово је прва приповијест коју је Љубиша објавио 1868. године под називом – *Šćepan Mali kako narod u njemu povjeda, Sakupio i složio S. Ljubiša*, Dubrovnik, Zabavnik Narodne štionice dubrovačke za godinu 1868; Spljet, 1868.

Љубиша се бавио и превођењем италијанских писаца. Од превода Љубишиних сачуван је рукопис Сазаклетва Катилине Гаја Салустија Криспа под насловом: *Класична дјела Ђ. К: Саллустиа повјестника Римскогъ. Сазаклетва Катилине*. Чува се у Српској академији наука и умјетности. Рукопис је написан на 17 листова дуплог папира, и на свакој страници има по 34 реда осим на последњој гдје има 5 редова. Писан је ћирилицом и старом грађијом. Љубиша је овај рад завршио крајем 1857. године. У раду ћемо користити скраћеницу С и број поглавља којих има 61 а који су обиљежени римским бројевима, али ми ћемо из техничких разлога користити арапске цифре.

Такође смо користили грађу из 72 оригинална Љубишина писма. Попис грађе је извршен на тај начин што је дата ознака писама употребљених у овом раду, означено је коме су писма упућена, архивски фонд гдје се налазе писма и инвентарски број у архивским одјељењима, датум и мјесто настанка писама. У писмима писаним ћирилицом налазимо реченице или поједине ријечи писане латиницом. Тако, нпр. налазимо у П6, П7, П9, П16, П17, П22, П31 (на крају писма прелази на латиницу), П42 (већи дио писма је латиницом писан). Код писама писаних латиницом Љубиша не мијеша писма тј. не користи ћирилицу.

П1 Писмо Висариону Љубиши, Историјски архив Будва, Фонд С. Љубише, А 15, Будва, 13. V 1849. П2 Писмо Висариону Љубиши, Историјски архив Будва, Фонд С. Љубише, А 15, Будва, 9. VI 1849. П3 Писмо Пану Вацлику, Државни музеј Цетиње, Архив Министарства иностраних послова, Будва, 26. VIII 1862. П4 Писмо Миховилу Павлиновићу, Хисторијски архив Сплит, Миховил Павлиновић, XLIV/1, Беч, 18. VI 1867. (дио писма) П5 Писмо Ђорђу Стратимировићу, Рукописно одељење Матице српске, Нови Сад, 53669, Беч, 22. X 1967. П6 Писмо Миховилу Павлиновићу, Хисторијски архив Сплит, Миховил

Павлиновић, XLIV/4, Беч, 25. XI 1867. П7 Писмо Валтазару Богишићу, Богишићев архив Цавтат, Богишићева кореспонденција, Беч, 4. III 1868. П8 Писмо Миховилу Павлиновићу, Хисторијски архив Сплит, Миховил Павлиновић, XLIV/5, Беч, 29. V 1868. П9 Писмо Валтазару Богишићу, Богишићев архив Цавтат, Богишићева кореспонденција, Беч, VII 1868. П10 Писмо Владици Стефану Кнежевићу, Хисторијски архив Задар, Списи Православне епархије, 1759, Ријека, 27. IX 1868. П11 Писмо Миховилу Павлиновићу, Хисторијски архив Сплит, Миховил Павлиновић, XLIV/9, Беч, 8. XII 1868. П12 Писмо Јовану Ристићу, Архив Историјског института САНУ, XIII/1/74, Беч, 28. XII 1868. П13 Писмо Јовану Ристићу, Архив Историјског института САНУ, XIII/1/74, Беч, 31. XII 1868. П14 Писмо Миховилу Павлиновићу, Хисторијски архив Сплит, Миховил Павлиновић, XLIV/11, Беч, 6. IV 1869. П15 Писмо Валтазару Богишићу, Богишићев архив Цавтат, Богишићева кореспонденција, Беч, 17. II 1870. П16 Писмо Јовану Ристићу, Архив Историјског института САНУ, XIII/1/75, Беч, II 1870. П17 Писмо Јовану Ристићу, Архив Историјског института САНУ, XIII/1/71, Беч, 18. III 1870. П18 Писмо Јовану Ристићу, Архив Историјског института САНУ, XIII/1/70, Беч, 2. IV 1870. П19 Писмо Јовану Ристићу, Архив Историјског института САНУ, XIII/1/72, Беч, IV 1870. П20 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 560, Беч, 10. IV 1870. П21 Писмо Јовану Суботићу, Рукописно одељење Матице српске, Нови Сад, 5687, Будва, 30. V 1870. П22 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 561, Задар, 11. IX 1870. П23 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 568, Задар, 21. IX 1870. П24 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 562, Задар, 1. XI 1870. П25 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 554, крај 1870. П26 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 2886, Беч, 14. VII 1871. Прије у Архиву Јоце Вујића у Сенти, 545. П27 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 559, Задар, 26. VII 1871. П28 Писмо Ђуру, Централна библиотека „Ђурђе Црнојевић”, Цетиње, 98/1, Задар, 21. VIII 1871. П29 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 556, Задар, IX 1871. П30 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 573, Задар, 1871. П31 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 564, Задар, јесен 1871. П32 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 555, Задар, XI 1871. П33 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 563, Задар, XI/XII 1871. П34 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 557, Задар, 16. I 1872. П35 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 587, Беч, III 1872. П36 Писмо Илији Рачети,

Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 575, Задар, 7. III 1872. П37 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 582, Задар, V 1872. П38 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 566, Задар, 27. XI 1872. П39 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 576, Задар, VIII/IX 1872. П40 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 552, Задар, IX 1872. П41 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 572, Задар, IX 1872. П42 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 588, Задар, X 1872. П43 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 558, Задар, XII 1872. П44 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 581, Задар, крај 1872. П45 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 585, Задар, I 1873. П46 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 578, Беч, почетак 1873. П47 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 579, Беч, II 1873. П48 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 553, Беч, III 1873. П49 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 577, Беч, V 1873. П50 Писмо Валтазару Богишићу, Богишићев архив Цавтат, Богишићева кореспонденција, Задар, 6. VI 1873. П51 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 567, Беч, 1873. П52 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 571, Задар, 9. VIII 1873. П53 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 583, Задар, 3. IX 1873. П54 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 584, Задар, 12. XII 1873. П55 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 590, Задар, крај 1873. П56 Писмо Ђуру, Централна библиотека „Ђурђе Црнојевић”, Цетиње, 98/2, Беч, 23. II 1874. П57 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 565, Задар, прољеће 1874. П58 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 574, Задар, III/IV 1874. П59 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 580, Задар, љето 1874. П60 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 589, Задар, љето 1874. П61 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 569, Задар, љето 1874. П62 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Београд, 570, Задар, 16. VII 1874. П63 Писмо Стојану Новаковићу, Архив САНУ, 8728, Беч, 11. XII 1874. П64 Писмо Јовану Симеоновићу Чокићу, Рукописно одељење Матице српске, Нови Сад, 41828, Задар, 4. VIII 1877. П65 Писмо Валтазару Богишићу, Богишићев архив Цавтат, Богишићева кореспонденција, Задар, 6. IX 1878.

Следећа писма написана су латиницом:

ју дијалекатску базу, а колико се приближава књижевном језику, какав је однос према другим говорима, али и према писцима – претходницима и савременицима.

Најприје ћемо изложити материјал према позицијама:

Иницијална позиција

Примјери у којима се губи глас х:

ајдука П1, *емороиде* П59, *ипотеку* П59, *куином* П59, *емороида* П60, *ипотеке* П61, *у одџ* С15, *ајдџка* С28, *ајдџчтва* С37, *аљину* С51, *аљином* ПЦПГ19, *аљине* ПЦПГ25, ПЦПГ25, *ајдиџију* ПЦПШМ7, *риди* ПЦПШМ8, *ранишџ* П1, *оћели* П1, П38, П40, П59, *одити* П4, П27, П39, *одали* П8, *науми* П8, (1. лице), *оћетели* П17, *одила* П40, *оће* П68, П70, ПЦПШМ5, ПЦПШМ7, ПЦПШМ12, ПЦПШМ13, ПЦПШМ31, ПЦПШМ39, *оцете* П69, *оци* П69, *одаху* С6, *odio* ПЦПШМ4, *odili* ПЦПШМ9, ПЦПШМ21, *oditi* ПЦПШМ13, *оцето* ПЦПШМ18, *оцели* ПЦПШМ31, *ranio* ПЦПШМ37, жалосно стаје *они несретни људи* П17, од *најискуснији* наших православа П21, од свију *наши* П53, кита *искусны* зликоваца С49, изъ *материни* нѣдара С51, *одмены* грађана С52, *ајдиџке* ПЦПШМ34, *ајд* П27, *ладнокрвно* П38, *romice* ПЦПШМ37.

Међутим, много је већи број примјера у којима се глас х у овој позицији изговара:

хитџу П4, П38, П44, *хитџи* П7, П29, *христјани* П10, *Херцеговину* П16, ПЦПГ14, *Хрдала* П15, *хиљада* П16, П37, ПЦПГ10, *хлеба*

П66 Писмо Матији Мразовићу, Архив ЈАЗУ, XV, Беч, 2. VIII 1867. П67 Писмо Миховилу Павлиновићу, Хисторијски архив Сплит, Миховил Павлиновић, XLIV/2, Беч, 8. IX 1867. П68 Писмо Миховилу Павлиновићу, Хисторијски архив Сплит, Миховил Павлиновић, XLIV/3, Беч, 23. IX 1867. П69 Писмо Миховилу Павлиновићу, Хисторијски архив Сплит, Миховил Павлиновић, XLIV/7, Будва, 1. XI 1868. П70 Писмо Миховилу Павлиновићу, Хисторијски архив Сплит, Миховил Павлиновић, XLIV/8, Беч, 22. IX 1868. П71 Писмо Миховилу Павлиновићу, Хисторијски архив Сплит, Миховил Павлиновић, XLIV/10, Беч, 29. XII 1868. П72 Писмо Илији Рачети, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић”, Задар, 589, Задар, 11. IV 1873.

П16, П31, *Хрцевонини* П17, *Хрцевовину* П17, *Хрвацкој* П18, *хрватима* П19, *хрвацком* П19, *христова* П19, *Hotel* П21, *хране* П37, *хлеб* П40, *хладнокрвности* П45, *хлад* П62, *хилјаду* П63, *Hrvacke* П66, *hlebom* П66, *хитрину* С7, С43, ПЦПГ7, *храмове* С12, *хитреца* С16, *храбрости* С20, С51, *хотеню* С20, *храброст* С20, С52, С59, *храму* С46, *храмъ* С49, *худост* С51, *храмова* С51, *хлебомъ* С58, *хлеб* ПЦПГ8, *хљеба* ПЦПГ12, *Холтстаином* ПЦПГ10, *хришићанка* ПЦПГ11, *хареме* ПЦПГ13, *Херцеговини* ПЦПГ14, *Хамидом* ПЦПГ15, *храсте* ПЦПГ18, *hljebom* ПЦПШМ2, *hitrinu* ПЦПШМ3, *hrane* ПЦПШМ6, *hitrine* ПЦПШМ7, *Hrvatckoj* ПЦПШМ7, *Hrcegovini* ПЦПШМ7, *Нaja* ПЦПШМ8, *hladove* ПЦПШМ9, *Hrvate* ПЦПШМ15, *Hristos* ПЦПШМ18, *hram* ПЦПШМ19, *Hrcegovine* ПЦПШМ25, *hljeb* ПЦПШМ27, *hleba* ПЦПШМ28, *Hrcegovce* ПЦПШМ32, *haremi* ПЦПШМ37, ПЦПШМ43, *hlebom* ПЦПШМ40, *hiljada* ПЦПШМ41, *Hrcegovine* ПЦПШМ47, *Hrvacke* ПЦПШМ48, *хладној* П17, *харан* П22, П39, П63, *Hrvacko* П67, *hladne pravde* П68, *худый* С5, *храбрыйъ* С7, *худогъ* С19, *хитрый* С25, *худи* С38, *худы* С52, *храбрѸ* С58, *храбрый* С58, *храбри* С58, ПЦПГ2, *хотѸкијех* ПЦПГ2, *хладни* ПЦПГ8, *христове вјере* ПЦПГ13, *харни* ПЦПГ17, *хитра* ПЦПГ24, ПЦПГ25, *hromi* ПЦПШМ3, *hitar* ПЦПШМ3, *Hristova* ПЦПШМ22, *hrišćanskoј* ПЦПШМ43, *храните* П13, *ходећи* П16, *хулио* П16, *нехоће* П22, *хитам* П30, *нехоћах* П35, *хоћели* П39, П45, П62, *хоћах* П45, *хоћеш ли* П47, П48, *нехоће* П49, х2, П59, *хотѸо* П49, *хоћемо* П57, С33, *нехоће* П69, *hoditi* П69, *хоћаше* П69, *хоћето* П69, *хоће* П72, *храня* С1, С2, *храняху* С9, *хрва* С9, *хранити* С23, С29, *хоћаше* С39, *хранимо* С52, *хрвајући* С60, *храняше* С61, *хладно* ПЦПГ1, *хитао* ПЦПГ17, *ходила* ПЦПГ20, *не хоће* ПЦПГ25, *hoćeli* ПЦПШМ29, *hoći* ПЦПШМ40, *хоће* ПЦПШМ40, *хладно* П5, *хладнокрвно* П55, *хитро* С1, *худо* С10, *химбено* С51, ПЦПГ9, *himbeno* ПЦПШМ34, *haide* ПЦПШМ8, *hajdemo* ПЦПШМ9, *hajte* ПЦПШМ40, ПЦПШМ44, *hura* ПЦПШМ5.

Ријетки су случајеви да је слово х написано тамо гдје му није мјесто: *характер* П16, *харнаути* ПЦПГ10, (Арнаути), Дебеља *ходе* низ Суторман ПЦПГ13, *хрва* С9, *хрвајући* С60, *hura* ПЦПШМ5⁴¹.

⁴¹ Оваква употреба забиљежена је и у Љубишиним штампаним дјелима (*Приповијести црногорске и приморске*) – А. Младеновић, *Белешке о језику и*

У вези са сугласником х у иницијалној позицији можемо рећи да се употребљава најчешће тамо гдје му је мјесто. У извјесном броју примјера се губи. Међутим, евидентна је помало и Љубишина несигурност која је илустрована чињеницом да се у једној истој лексеми час јавља а час губи (као у примјерима: *оће* П17, П38, П45, С37, *хоће* П12, П19, П26, П27, П31, П51, С1, С52, ПЦПГ23, *тио* П8, *хтио* П7, П8, х3, П11, П20, П26, П34, П59, П61, *ладнокрвно* П38, *хладнокрвно* П55, *оћу* П17, *хоћу* П35, П59, *оћеш* П48, *хоћеш* ПЦПГ3, *иљдомъ* С21, С28, *хиљадама* П31, *рна* С37, *гра* ПЦПШМ43, *һри* ПЦПШМ1 и сл).

Ипак, однос потврда за губљење гласа х у овој позицији и потврда за његово чување недвосмислено указује на то да је у Љубишину језику сугласник х у иницијалној позицији доста постојан.

Што се тиче ситуације у паштровским говорима, кад је ријеч о иницијалној позицији, Радомир Алексић сматра да је нестало потпуно и наводи примјере: *лад, ладовина, одит, одила, иљада*⁴². Драгољуб Петровић каже да „фонема х у почетку речи ишчезава без икаквих замена”⁴³. На другој страни, Миодраг Јовановић наводи примјере у којима се губи, али и чува глас х (то су углавном примјери: *хотел, Хрвацка, храна, хлеб, Хрват, херој, Хаваје, ходници, ходам, Христове вјере, Херцегофци, хеликоптер, Христ, хрст, хистерично...*). Јовановић сматра да ипак ови примјери не потврђују његову стабилност, јер је много већи број случајева са испуштеним гласом х, а и неки од примјера су унијети са стране пошто се ради о туристичкој области⁴⁴.

проблемима његовог изучавања у „Причањима Вука Дојчевића” С. М. Љубише, Зборник за филологију и лингвистику, XIX/2, Нови Сад, 1974, стр. 14. Код Петра I налазимо само неколика примјера (Остојић, *Језик Петра I Петровића*, стр. 104), за разлику од Његоша који је чешће употребљавао х тамо гдје му није мјесто: *увехнути, хрђава, неувехле, кахур* и сл. (Вушовић, *Прилози проучавању Његошева језика*, стр. 16). Миљанов глас х често пише гдје не треба (Рајка Биговић-Глушица, *Језик Марка Миљанова*, стр. 75–76).

⁴² Радомир Алексић, *Извештај Г. Радомира Алексића о говорима Паштровића*, стр. 18.

⁴³ Драгољуб Петровић, *Неке особине Стефана Митрова Љубише у светлости данашњег говора Паштровића*, стр. 57.

⁴⁴ Миодраг Јовановић, *Глас х у паштровском говору*, стр. 496.

Кад је у питању замјена неким другим гласом у говорима Паштровића, нема потврда за то осим у групи хт- (односно хћ-) која гласи и кћ- као и шћ-, мада преовладавају и облици без х⁴⁵. У језику Љубишину биљежимо примјере: *ħax* П7, П9, *ćeli* П69, *ħaше* С18, *nećeli* ПЦПШМ31, *ćaħи* ПЦПШМ37, али и *кћели* П45, поред бројних: *хћело* П25, *нехћенеш* П41, *хћели* П45, *нехћедне* С9, С49, *не хћене* ПЦПГ7, х3, *не хћесте ли* ПЦПГ15, *не хћенеш* ПЦПГ17, *хћеле* ПЦПГ17, *хћаше* ПЦПГ22, *ħćaše* ПЦПШМ15, *ħćah* ПЦПШМ45, *nehćeste* ПЦПШМ24, *nehćene* ПЦПШМ36, *nehće* ПЦПШМ45. Дакле, група хћ- у највећем броју примјера остаје неизмијењена, а врло ријетко х отпада или се супституише са к испред сугласника⁴⁶.

Међутим, биљежимо и примјере у којима група хт- има фонетизам идентичан савременом језику: *хт љо* П2, *хтио* П7, П8, х3, П11, П20, П26, П34, П59, П61, *хт љде* С17, С51, *хт љти* С31, *ħtjela* ПЦПШМ34.

Понекад долази до губљења гласа х, као у примјеру *тио* П8.

Дакле, можемо рећи да се Љубиша није у потпуности одвојио од своје дијалекатске базе, али је сигурно да се више приближава савременом књижевном језику.

Х у групи хв:

1. велика ти *хвала* П4, Богу *хвала* П10, П12, *Хвала* вама П18, *хвала* Богу П29, *Хвала* на ваш брзојав П36, П43, *хватају* П33, *хвалио* П37, П42, *хватити* П56, *хвалу* С3, *хвале* С7, *хвал љни* С8, *хвалителњи* С8, *хваљаше* С21, *ħvataју* ПЦПШМ9, *Vogu ħvala*

⁴⁵ М. Јовановић, *Глас х у паштровском говору*, стр. 497.

⁴⁶ Код Змајевића ту налазимо облике са х у ћириличној верзији, а у латиници облике без х (*ħаше*), (Пижурица, *Језик Андрије Змајевића*, стр. 385). Група хт- у помоћном глаголу дала је кт- (*ктио*) у језику владике Данила (Младеновић, *Језик владике Данила*, стр. 92). У језику Петра I налазимо групе: кт-, шћ-, кћ-, ст- (Остојић, *Језик Петра I Петровића*, стр. 105). Код Његоша имамо кћ-, кт- (*кће*, *ктио* и сл), мада имамо и хт- (*хтио*), хћ- (*хћеше*, *хће* и сл), али и бех х (*ħаше*, *ħаху*, и сл) (види: Михаило Стевановић, *Речник језика Петра II Петровића Његоша*, Београд, 1983, стр. 388, 479–480). Марко Миљанов има групе кћ- и кт- (Рајка Биговић-Глушица, *Језик Марка Миљанова*, стр. 78). Код Даковића биљежимо – *ħасмо*, *ħаше*, *ħау*, *тио*, *ћело* и сл. (Остојић, *Језик Мемоара војводе Анта Даковића*, стр. 82).

ПЦПШМ11, jednaka ti *hvala* ПЦПШМ24, *hvala* Bogu ПЦПШМ28; захваљује П9, похвале П26, горехваљени П26, захвалим П31, захваљам П44, захвалити П46, потхватати П56, подухвате П56, подхвати П56, П58, подхватио П59, не похвали С15, похвали С51, С61, ухвати ПЦПГ3, прихваћати ПЦПГ4, прихвати ПЦПГ17, дохвати ПЦПГ5, ПЦПГ23, ПЦПГ25, ухватили ПЦПГ13, захватио ПЦПГ23, дохватио ПЦПГ24, *uhvati* ПЦПШМ30, *obuhvati* ПЦПШМ32, *uhvate* ПЦПШМ38,

2. *podvati* ПЦПШМ4, *dovati* ПЦПШМ8, *privati* ПЦПШМ9, ПЦПШМ22, *dovatio* ПЦПШМ4, *dovate* ПЦПШМ25, *podvatiti* ПЦПШМ27, *poduvati* ПЦПШМ37,

3. *фалишъ* П1, Богу *фала* П1, х2, П58, П61, *препофале* номо господину П24, Апетит и сан није ми *фалио* никад П59, *fali društvo* П68.

У језику Љубишину умјесто скупине хв срећемо три могућности⁴⁷.

а) Најбројнији су примјери у којима се ова скупина чува. Ово недвосмислено указује на чињеницу да је ово новија појава, настала под утицајем књижевног језика.

б) Сусрећемо случајеве у којима се глас х губи, што упућује на закључак да се Љубиша ослањао на говор Паптровића, јер код основа на *хват-* имамо облике са в, мада и са ф које не биљежимо код њега (упореди *уфатили*, *увати* и сл. у паптровском говору)⁴⁸.

⁴⁷ У латиничним текстовима код Змајевића доследно налазимо промјену хв у ф, у ћириличним текстовима имамо форме хв, али и ф (Пижурица, *Језик Андрије Змајевића*, стр. 223). Код владике Висариона чува се у облицима *хвал-*, док се код основа *хват-* губи х. (Младеновић, *Језик у писмима цетињског владике Висариона с краја XVII*, стр. 26.) У владике Данила налазимо облике *хвал-* и *фал-*, док група *хват-* даје само *фат-* (Младеновић, *Језик владике Данила*, стр. 91–92). Петар I овдје има алтернације хв, хф, ф – *ухвате*, *уфате*, *уфатити* (Остојић, *Језик Петра I Петровића*, стр. 106). Код Његоша група хв се чува, али прелази у ф (види Михаило Стевановић, *Речник језика Петра II Петровића Његоша*, Београд, 1983, стр. 461, 470–471). У језику Марка Миљанова група хв доследно даје ф (Рајка Биговић–Глушица, *Језик Марка Миљанова*, стр. 77). Глас х се губи у овом склопу код Даковића – *увати*, *привате*, *валили* и сл. (Остојић, *Језик Мемоара војводе Анта Даковића*, стр. 82). Лазар Томановић доследно чува групу хв (Ј. Суботић, Фонетске особине језика Лазара Томановића, стр. 69).

⁴⁸ М. Јовановић, *Глас х у паптровском говору*, стр. 498.

ц) Скупина се замјењује гласом ф, само код основа на *хвал-*, што налазимо и у паштровским говорима⁴⁹.

И остали црногорски говори нијесу сачували х у скупини *хв*, него су га супституисали сугласницима ф или в⁵⁰.

Медијална позиција

У медијалној позицији х се губи у следећим примјерима:

греота П41, *куином* П59, *спаија* ПЦПГ13, *пазуа* ПЦПГ24, *пазуо* ПЦПШМ21, *узоћеш* П45, *ипрашен* П68, (*уһаршен*), *Mainska* ПЦПШМ14, *Mainske* ПЦПШМ40.⁵¹

Поред наведених малобројних примјера за губљење гласа х у овој позицији, у нашој грађи постоји велики број потврда за његово постојање:

грехова П6, *сврхе* П8, *сврха* П8, *парохија* П10, *прихода* П10, *Архидиоцези* П10, *епархије* П10, П26, *Епархија* П10, *Архиереа* П10, *Раухсрата* П18, *Рехбаором* П20, *Вөһот* П22, *Појербаху* П24, *успјехом* П26, *епархију* П26, х2, *архијепископа* П26, *јерархије* П26, *успјеха* П33, *Захарије* П39, *смијехом* П45, *Михалевића* П51, *поход* П59, *врху* П59, *итићу* П67, *таһот* П68, *духу* С1, *дѣхъ* С1, С15, С25, *плахость* С3, *махове* С4, *дѣха* С4, С61, *дѣхове* С6, С39, *сврхомъ* С7, *дѣхови* С16, С23, С41, *нехотеню* С20, *дѣхомъ* С20, *охолость* С23, *страхомъ* С31, *превосходность* С33, *дѣхова* С36, *сврхи* С43, *сврху* С51, *страхе* С51, *страхи* С52, *поврху* С55,

⁴⁹ М. Јовановић, *Исто*, стр. 498. Код Драгољуба Петровића само налазимо примјере са ф – *фала*, *уфати*. (Петровић, *Неке особине Стефана Митрова Љубише у светлости данашњег говора Паитровића*, стр. 57).

⁵⁰ Супституцију сугласником ф имају – М. Стевановић, *Истоцноцрногорски дијалекат*, стр. 48; Б. Милетић, *Црмнички говор*, стр. 295. (мада се чује и в); Л. Вујовић, *Мрковићки дијалекат*, стр. 172; Д. Ћупић, *Говор Бјелопавлића*, стр. 34. Замјену налазимо код – М. Пешикан, *Староцрногорски, средњокатунски и љешански говори*, стр. 123; (код корјена *хвал-* чује се и ф); Д. Вушовић, *Дијалекат источне Херцеговине*, 26; Ј. Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, стр. 34.

⁵¹ У паштровском говору налазимо такође облике *куињу* (који са јавља и са х), *неотично* поред облика: *греота*, *наоде*, *круа*, *наодило*, *вра*, *уапсијо*, *сиромау*, *преладила*, *нараним*, *заладило*, *трбуом* и сл. Лексема *пазуо* у Паштровићима гласи са в – *пазуво*, види Јовановић, *Наведено дјело*, стр. 500.

нахији ПЦПГ1, *архимандрита* ПЦПГ1, *Махмутом* ПЦПГ3, *Махмут* ПЦПГ3, *махмута* ПЦПГ4, *архимандрит* ПЦПГ5, *послуха* ПЦПГ5, *духовника* ПЦПГ6, *духа* ПЦПГ7, *охолост* ПЦПГ12, *Махмуту* ПЦПГ18, *Srednotahina* ПЦПШМ1, *trbuhom* ПЦПШМ2, *Rječku Nahiju* ПЦПШМ4, *bezpatiha* ПЦПШМ5, *nahija* ПЦПШМ6, *Nehaja* ПЦПШМ8, *grohot* ПЦПШМ10, *Mahina* ПЦПШМ14, *uhode* ПЦПШМ14, *praha* ПЦПШМ17, *taha* ПЦПШМ20, ПЦПШМ43, *vihor* ПЦПШМ24, *vrha* ПЦПШМ27, *mahove* ПЦПШМ29, *Mahmut* ПЦПШМ31, *Arhimandrita* ПЦПШМ31, *praha* ПЦПШМ32, *Grahova* ПЦПШМ33, *ubaha* ПЦПШМ36, *grehotom* ПЦПШМ38, *duha* ПЦПШМ42, *духовна* П1, *neharnoga* П11, *надахнута* П19, *Врховни суд* П33, *духовну* П40, *дѣховномъ* С1, *дѣховень* С2, *махните* С3, *тихе* С16, *охлађенимъ* С23, *сходногъ* С51, *охолог* ПЦПГ4, *самохрана* ПЦПГ19, *архимандритово* ПЦПГ19, *тихој* ПЦПГ21, *tihi* ПЦПШМ8, *oholi* ПЦПШМ14, *находи* П2, П54, *захтјева* П5, П16, П49, *куха* П18, *захтјевати* П27, *захтјевала* П33, *походити* П42, *rohoditi* П66, П71, *zahita* П68, *проведаху* С2, *царствоваху* С3, *нехтиедохъ* С4, *чиняху* С4, *размахнита* С5, *бяху* С5, С13, С16, С37, С56, *прѣжавахъ* С6, *присвояваху* С6, *владаху* С6, *называху* С6, *полагаху* С7, *изкаху* С7, *любляху* С8, С37, *уживаху* С9, *служаху* С9, *употребляваху* С9, *претвараху* С10, *нападаху* С11, *крашаху* С12, *узимаху* С12, *могаху* С13, *замицаху* С14, *гризаху* С14, *желіаху* С16, *спомагаху* С17, *обожаваху* С17, *предполагаху* С17, С19, С37, С42, С60, *пострекаваху* С18, *незахита* С18, *походи* С16, *махнути* С18, *обходећи* С19, *одржаваху* С24, *имаху* С24, С52, *стихотворити* С25, *проповѣдаху* С30, *стаяху* С30, *мучаху* С31, *прѣжаваху* С31, *пытаху* С31, *плакаху* С31, *чезаху* С31, *оставляху* С31, *успѣваху* С32, *сахранити* С35, *настаяху* С36, *живукаху* С37, *питаху* С37, *опираху* С38, *управляху* С38, *живяху* С39, *непознаваху* С39, *потезахъ* С41, *мућаху* С42, *настаяху* С43, *пролазаху* С45, *махну* С46, *одмицаху* С47, *похрабрио* С48, *невѣроваху* С48, *превѣроваху* С48, *гонетаху* С48, *пріећаху* С49, *стражаху* С49, *наговараху* С50, *превосходе* С51, *ломяху* С51, *находе* С51, *превасходи* С51, *пресађиваху* С51, *казняху* С51, *превосхођаше* С51, С53, *кораху* С53, *изньхаше* С53, *усходећи* С55, *долетиваху* С56, *одяха* С59, *дишаху* С61, *лежаху* С61, *дихаше* С61, *похита* ПЦПГ25, *radahu* ПЦПШМ3, *nahodi* ПЦПШМ3, *regjahu* ПЦПШМ4, *uhode*

ПЦПШМ7, *bjahu* ПЦПШМ10, *upravljahu* ПЦПШМ14, *nadjahuju* ПЦПШМ18, *pohulimo* ПЦПШМ27, *ćahu* ПЦПШМ37, *prehrani* ПЦПШМ38, *pohode* ПЦПШМ40, *pohrabri* ПЦПШМ41, *ohrabre* ПЦПШМ43, *zahrani* ПЦПШМ46, *nadjahali* ПЦПШМ47 *ц-ћ*лисно П5, *предходно* П10, *цјелисно* П10, *необходно* П56.

На мјесту изгубљеног гласа х у медијалној позицији имамо глас к, као у примјерима:

анаркију П26, *дркћући* ПЦПГ23, *drkti* ПЦПШМ1, ПЦПШМ38, *дрктећи* С45, *Паскву* П14, *Албрект* П39⁵².

Поједини примјери јављају се некад са изостављеним х, а некада и у варијанти са овим гласом, као нпр.: *неотице* П26, П48, *нехотице* П14, ПЦПГ9, *патријара* П26, *патриархов* П26, *Маини* П45, *Mainske* ПЦПШМ40, *Махини* П31, П45, *Махине* П35, *Махина* П51, *Mahine* ПЦПШМ2, *Mahini* ПЦПШМ5, *Mahinama* ПЦПШМ22, ПЦПШМ41, *Mahinski* ПЦПШМ24, *Mahina* ПЦПШМ49, *узоћеш* П45, *узоће* П22, П49, *узоће* П67, *узхоће* П58.

Исто тако, напоредност имамо и код лексема у којима се глас х супституише са к, чак и у истим писмима и дјелима, нпр.: *јераркију* П26, *јерархију* П26, *јерарху* П26, *јерархијом* П26, *страка* ПЦПГ22, *straha* ПЦПШМ1, ПЦПШМ19, ПЦПШМ33, ПЦПШМ44, ПЦПШМ45, *страха* П45, С4, С15, С51, ПЦПГ11, ПЦПГ23, ПЦПГ25.

Извјесна пишчева несигурност у погледу писања сугласника х илустративна је у следећем примјеру: *патриархов* П26, *патријара* П26, *Patriarka* ПЦПШМ30, ПЦПШМ45, коју Љубиша пише на три начина, и то са гласом х, без њега и супституишући га гласом к⁵³.

⁵² Код Миљанова имамо облике *дркти*, *дркте* и сл. (Рајка Биговић–Глушица, *Језик Марка Миљанова*, стр. 76).

⁵³ У паштровском говору овај облик гласи *патријарх*, *патријарха* (Јовановић, *Глас х у паштровском говору*, стр. 498). Код Његоша имамо *патријарх* и *патрика* (Михаило Стевановић, *Речник језика Петра II Петровића Његоша*, стр. 20). У Вука Поповића налазимо облик *патријара* (Ј. Суботић, *Неке морфолошке особине језика писама Вука Поповића*, стр. 77). Владика Данило пише *патриархъ* (А. Младеновић, *Језик владике Данила*, стр. 91), а такође и Василије Петровић (Светозар Стијовић, *Графијске, правописне и фонетске особине Историје о Црној Гори Василија Петровића*, стр. 41).

Интересантна је чињеница да у облицима који су у говору пишчевог родног краја обичнији, заправо само са неким другим фонемама или без њих („Иначе се у паштровском говору глас х у медијалној позицији – и међувокалској и поред консонанта – најчешће никако не чује, при чему: а) нестаје без трага; б) замјењује се другим гласом”⁵⁴.) код Љубише налазимо другачију ситуацију. У тим примјерима код њега налазимо искључиво сугласник х: *сухомъ* П2, *куха* П18, *дѣхана* П60, П61, П62, *dihati* П69, *глуху* С27, *суху* С53, *грехоте* С52, *духана* ПЦПГ13, *снаха* ПЦПГ18, *глухо* ПЦПГ20, *сухо* ПЦПГ20, *суху* ПЦПГ21, *snahi* ПЦПШМ1, *kruhот* ПЦПШМ2, *tuhe* ПЦПШМ6, *uho* ПЦПШМ7, *snaha* ПЦПШМ9, *mahnit* ПЦПШМ5, *mahniti* вјетар ПЦПШМ10, *суho дрво* ПЦПШМ18, ПЦПШМ42, *суha* ПЦПШМ28, *суhоzетни* ПЦПШМ30, *духне* ПЦПГ24, ПЦПШМ42, *куha* ПЦПШМ48 и сл⁵⁵. У Паштровићима најчешћи супституанти су в, ј (нпр. *сувога*, *дуван*, *глуви*; *снаја*, *аждаја*, *кијат* и сл)⁵⁶.

Неетимолошко х у примјерима: *мухте* П11, *насуха* П54, *вехне* С1, *бахне* С56, *узјахше* ПЦПШМ48, нема широке размјере.

Облик *малахно* С61 са секундарним х „познат је дубровачкој књижевности”⁵⁷, а налазимо га и у рјечнику дубровачког говора⁵⁸, па се може говорити о књижевно-језичком утицају, односно особини строго литерарне традиције.

Интересантно је да Вук Караџић у Пословицама пише *патријар* (Вук Караџић, *Српске народне пословице*, стр. 77).

⁵⁴ М. Јовановић, *Исто*, стр. 500.

⁵⁵ И код Вука Караџића у Пословицама налазимо ове облике – *буха*, *уho*, *суха*, *суху*, *махнит*, *скухати*, *духати*, *духа* и сл. (види рад: Драго Ћупић, *О језику Вукових Српских народних пословица*, ЈФ, XXXVII, Београд, 1981. стр. 133–134). Сличне примјере налазимо код Петра I – *ГлАхога дола*, *муха*, *снаху* и сл. (Остојић, *Језик Петра I Петровића*, стр. 104), за разлику од Миљанова гдје имамо примјере – *дуана*, *греота*, *суота*, *уо* и сл. (Рајка Биговић–Глушица, *Језик Марка Миљанова*, стр. 76).

⁵⁶ Види о томе М. Јовановић, *Исто*, стр. 500–501; Р. Алексић, *Извештај Г. Радомира Алексића о говорима Паитровића*, стр. 18; Д. Петровић, *Неке особине Стефана Митрова Љубише у светлости данашњег говора Паитровића*, стр. 57.

⁵⁷ Бранкица Б. Чигоја, *Језик Павла Папића босанског фрањевца из прве половине XVII вијека*, Београд, 2001. стр. 64.

⁵⁸ Михаило Бојанић, Растислава Тривунац, *Рјечник дубровачког говора*, Београд, 2002, стр. 216.

Само у једном примјеру, четврт *саата* ПЦПГ²⁵, глас х се изгубио између два самогласника, а да при том није дошло до сажи-мања нити се развио неки прелазни глас⁵⁹.

Занимљива ја и ситуација код придјевске присвојне замјенице *њихов, њихова, њихово*. У паштровском говору глас х у овој позицији је најчешћи код ових облика, који понекад алтернирају са гласом г умјесто х (упореди *њихово, њиховојзи, њихове, њихове, са њигова, њигово, њигов, њигове* и сл⁶⁰). Јовановић сматра да на основу ових паралелних фонетских ликова глас х „није враћен у гласовни систем говора Паштровића у новије вријеме него су се у историјском развоју овога говора напоредо употребљавала оба фонетска лика”⁶¹, те да паштровски говор не зна за облике *њиов, дакле, без гласа х*. Међутим, у Љубишиним аутографима налазимо супротну ситуацију, заправо забиљежили смо углавном облике без гласа х, као у следећим примјерима: *њиова* дечаня С38, *њиова* достојанства С38, свако *њиово* добро С51, *њиовџ* правдџ С51, *њиову* храбростъ С59, мада имамо и примјер *пјихови* П42.

Из наведеног материјала види се да је сугласник х у Љубишином језику био изгубљен само у неким случајевима, тј у неким категоријама ријечи, као што је нпр. замјеница *њихов*, али ни ту доследно. Многобројни примјери са очуваним гласом х у његовим аутографима, кад је ријеч о медијалној позицији, представљају одлику књижевног језика. Љубиша се овдје не ослања пуно на паштровски говор гдје се овај глас обично губи, односно супституише другим гласовима.

Финална позиција

Глас х се губи у следећим примјерима:

⁵⁹ У језику Марка Миљанова налазимо облике: *сахат, саахт, саат* (Рајка Биговић–Глушица, *Језик Марка Миљанова*, стр. 76). И код Анта Даковића биљежимо *саата* (Остојић, *Језик Мемоара војводе Анта Даковића*, стр. 81).

⁶⁰ М. Јовановић, *Глас х у паштровском говору*, стр. 499. И код Д. Петровића налазимо облике са г – *њигова, њигови*; Петровић, *Неке особине Стефана Митрова Љубише у светлости данашњег говора Паитровића*, стр. 57.

⁶¹ Јовановић, *Наведено дјело*, стр. 500.

други званица П9, такви планова П17, они несретни људи П17, од наши разбоиничних власти П17, поглавити црта П17, од најјаскуснији наших православна П21, петни жила П22, српски душа П26, добрије разлога П62, млади лѣта С3, оны юнака С8, поштены средстава С11, ужасны случаева С29, бойны усклика С31, одмены грађана С52, коњскије копита ПЦПГ1, најсилнији владара ПЦПГ13, науми П8 (1. л. јед. аориста), одма П11, П27, П30, П33, П35, П38, П41, П44, П45, П46, П48, П49, П54, П56, П58, П59, х3, С32, С35, одма П69, ПЦПШМ27, П71.

Примјери у којима се чува глас х:

умахъ П2, у махъ П2, франакахъ П3, дужностих П4, осам данах П6, обвезницах П6, писамах П7, парах П7, 8 данах П8, табакх П8, поздравах П9, свећенских стварих П10, дотринарах П12, сирах П17, оспицах П17, данах П18, П21, П45, П60, додатаках П29, чельадих П34, хех П42 (Чех), изборах П45, од вратих града П49, солдих П52, коммисарах П60, žvalicah П67, upravno-sudstvenih vlastih П67, čestitkah П67, porodicah П68, tisućah П68, pojedinih ljudih П68, danah П69, П72, obveznicah П69, Reichsrath П69, povregjenih П70, zastupnikah П70, siromah П71, дѣхъ С3, С4, С20, С51, посмѣхъ С20, воиникахъ С27, робовахъ С30, Аллоброћацахъ С46, страхъ С51, С58, грађанахъ С52, домахъ С60, гријех ПЦПГ3, страх ПЦПГ9, ranah ПЦПШМ2, negjeljah ПЦПШМ2, ulicah ПЦПШМ5, glasovah ПЦПШМ5, darovah ПЦПШМ6, ovijeh mletačких lacmanah ПЦПШМ5, Dečanjih ПЦПШМ6, starijeh gradovah Srbskijeh ПЦПШМ8, razgjelah ПЦПШМ10, prvijeh kokotah ПЦПШМ10, putah ПЦПШМ10, svojeh viteškijeh sinovah ПЦПШМ12, obćinah ПЦПШМ12, ПЦПШМ13, Nahijah ПЦПШМ16, Mahinah ПЦПШМ17, Nemanićah, Balšićah, Crnojevićah ПЦПШМ17, svjeckijeh posalah ПЦПШМ18, primjerah ПЦПШМ19, zlicah ПЦПШМ19, pjevačah ПЦПШМ20, prstah ПЦПШМ23, grožgjah ПЦПШМ23, grjeh ПЦПШМ24, slabih vladah ПЦПШМ26, gradovah ПЦПШМ26, svijeh ljudih ПЦПШМ26, putah ПЦПШМ27, Bjelicah ПЦПШМ29, petnijeh žilah ПЦПШМ29, prijateljeh ПЦПШМ30, ticah ПЦПШМ30, tisućah ПЦПШМ30, hiljadah ПЦПШМ33, istijeh Turakah ПЦПШМ33, svojih ljudih ПЦПШМ34, Turakah ПЦПШМ34, žutijeh dukatah ПЦПШМ35, danah

ПЦПШМ35, *nogah* ПЦПШМ35, *pušakah* ПЦПШМ35, ПЦПШМ43, *vezatijeh rukah* ПЦПШМ36, *negjeljah* ПЦПШМ37, *plienovah* ПЦПШМ37, *prekrštenijeh rukah* ПЦПШМ38, *gorštakah* ПЦПШМ38, *ovijeh staracah* ПЦПШМ39, *tomah* ПЦПШМ39, *spilah* ПЦПШМ39, *jevangjeljah* ПЦПШМ39, *strah* ПЦПШМ40, *kućah kneževskijeh* ПЦПШМ41, *Ozrinićah i Pješivacah* ПЦПШМ41, *Crnogoracah* ПЦПШМ41, ПЦПШМ45, *stotinah* ПЦПШМ41, *drugah* ПЦПШМ42, *Nahijah* ПЦПШМ42, *Turakah* ПЦПШМ42, *godinah* ПЦПШМ43, *dukatah* ПЦПШМ43, *tomakah* ПЦПШМ43, *Dupiljanah i Gragjanah* ПЦПШМ43, *staracah* ПЦПШМ44, *Stanjevićah* ПЦПШМ45, *ljudih* ПЦПШМ46, *poslasticah* ПЦПШМ46, *Mlečićah* ПЦПШМ47, *vratnijeh žilah* ПЦПШМ48, *Duždovijeh ljudih* ПЦПШМ48, *vršnjakah* ПЦПШМ48, народних заступника П5, омотаних П7, других благих завода П10, досадашњих правила П10, наших П10, П48, својих П10, ПЦПГ9, државних основних закона П10, ирњијех јада П14, нових П10, П16, П19, П35, новијех свјецкијех начела П21, ужасних догађаја П16, рђавих људи П16, разбојничких власти П17, јужних П18, пострадалијех П19, свјецких П12, свијецкијех П21, Царићевих П24, ирквенијех П26, неплаћенијех П29, мојих П31, ПЦПГ3, ваших П32, другијих П42, војених П47, зборних судова П54, оних П54, онијех П56, од старијех П58, петних П58, *brzobjavni* П67, *takvih* П68, *odličnih* П68, *mojih ovdašnjih sadruga* П68, *takvih* П68, *naših* П69, *željezničkih* П71, злыхъ С51, страних гостију ПЦПГ5, слоновијех ПЦПГ5, душевнијех ПЦПГ7, овијех становника ПЦПГ8, петнијех ПЦПГ9, султановијех ПЦПГ10, ПЦПГ16, ћесаревијех ПЦПГ10, надиших ПЦПГ10, источнијех ПЦПГ11, овијех ПЦПГ15, твојих ПЦПГ16, осталијех ПЦПГ18, несуђених ПЦПГ21, плавијех ПЦПГ23, хоцкијех ПЦПГ24, несретњих ПЦПГ26, *zlijeh* ПЦПШМ9, *plah* ПЦПШМ18, *onijeh* ПЦПШМ34, *suhijeh smokava* ПЦПШМ36, *mrtvijeh* ПЦПШМ41, *starinskijeh* ПЦПШМ47, их П26, П37, П39, П41, П44, П45, П56, ПЦПГ2, ПЦПГ7, ПЦПГ18, ПЦПГ21, *jih* П69, П70, ПЦПШМ7, ПЦПШМ32, ПЦПШМ44, ПЦПШМ26, ПЦПШМ31, ихъ С52, њих ПЦПГ3, ПЦПГ4, ПЦПГ13, ПЦПГ17, *njih* ПЦПШМ41, *рекох* П6, П17, П63, *писах* П6, П59, *ћах* П7, П9, *заборавих* П8, *накањивах* П9, *окасных* П14, *утекох* П15, *примих* П20, П34, П43, П50, П65, *одговорих* П24, *умолих* П29, *чух* П30, П40, П55, П63, *могах* П42, *помаших* П42, *пох* П43, х2, *хоћах* П45, *дадох*

П45, *обећах* П47, *поздравих* П50, *умјех* П52, *говорих* П54, П59, *не-бић* П67, *наћ* П69, *чић* П69, *неитаћ* П70, *не бић* П72, *наћохъ* С3, *слагахъ* С3, *почехъ* С4, *окренухъ* С20, *спазихъ* С20, *слѣдовахъ* С35, *неймахъ* С35, *обратихъ се* С35, *чухъ* С48, *рекохъ* С52, *доћох* ПЦПГ7, *остадох* ПЦПГ20, *заклех* ПЦПГ22, *бјах* ПЦПГ23, *бацих* ПЦПГ23, *убезочих* ПЦПГ23, *казах* ПЦПГ23, *узнаћ* ПЦПШМ7, *саћ* ПЦПШМ10, *postaћ* ПЦПШМ10, *nagјoh* ПЦПШМ21, *doh* ПЦПШМ21, *laniћ* П68, *врх* ПЦПГ4, ПЦПГ6, *vrћ* Budve ПЦПШМ8, *vrћ mora* ПЦПШМ42, *vrћ себе* ПЦПШМ44, *ахъ* С20, *аох* ПЦПГ21, *јаох* ПЦПГ22.

И у финалној позицији срећемо више могућности кад је у питању глас х. Најчешће се чува, може да се губи и ријетко се замењује (са к, г). И овдје треба напоменути да се јављају примјери у којима се глас х губи и у којима се чува. Та пишчева недоследност у погледу писања сугласника х најбоље се види код аориста глагола *бити* који се у *првом лицу једнине* јавља и без сугласника х и са њим⁶².

1. лице једнине без сугласника х:

ја *би* те привука П9, Рад *би* био знати П14, ја *би* га пита П26, Кад *би* се ја хтио П26, ја *би* ушао П27, ја *би* настојао П27, којег *би* рад видјети П28, Рекао *би* да ново министарство П32, Рад *би* био П44, рекао *би* П57, ја *би* се погађао П59, Рад *би* да ми пишеш П61, Рад *би...* да се моје приповијести прештампају П63, ја *би* га ргimio П67.

1. лице једнине са финалним х:

не *бих* с Боистом П4, ја *бих* срећан био П5, Ја *бих* тио П8, ја *не бих* могао П10, јер *бих* рад много П23, *не бих* се усудио тражити П25, *не бих* му има писати П28, ја *бих* рада П32, *не бих* свјетовао П33, пак *бих* рад П39, што *бих* ја смијехом чинио П45, ја *бих* за њу добио П49, Ја *бих* код Путице П50, јер *не бих* рад ставити П52,

⁶² И код Марка Миљанова имамо облике 1. лица једнине са х и без њега, али и облике 3. лица једнине (Рајка Биговић–Глушица, *Језик Марка Миљанова*, стр. 77). У језику Петра I имамо глас х у овим облицима (Остојић, *Језик Петра I Петровића*, стр. 104), као и у Мемоарима војводе Анта Даковића (Остојић, *Језик Мемоара војводе Анта Даковића*, стр. 81).

Ако *бих* ти по чему брзојавио П59, ја *не бих* нипошто П59, јер кад *бих* хтио П61, јер *бих* пануо П62, Ја *бих* погинуо ПЦПГ7, ПЦПГ20, *Rad bih poći* П31, *jošt bih ti šta pisao* П71, ПЦПШМ7, ПЦПШМ38, ја *не биh* ни *kandidirao* П72.

Љубиша понекад у истом писму употреби идентичан облик различито написан: Ја *би* рад П36, али и Ја *бих* рад П36.

Аорист глагола *бити* у паштровском говору гласи *бих* и *бик*: не *бих* могла, што *бик* више, ја *бик* имала, не *бик* никџад, ја *бик* могла⁶³. Међутим, у овом говору се уочава тенденција ка уопштавању форме *би*: *не би(х)* овђе бијо, ја *би* те савјетова, ја *би* ту позва друштво⁶⁴.

Категорије у којима се губи глас х у језику Љубише су флексивни завршеци, односно *генитив множине* замјеничко-придјевске парадигме, прилог *одмах*, као и облици *аориста*. Сугласник х најзаступљенији је у именичкој (нарочито у *генитиву множине*) и придјевско-замјеничкој деклинацији, у облицима *аориста*, а јавља се и код ријетких *прилога*, *предлога* и *узвика*.

У Љубишину језику поред савремених наставачких морфема за *генитив множине* налазимо и стари наставак -ах. У Паштровићима налазимо у *генитиву множине*, поред наставака -а, -и, наставак -ак. Јовановић биљежи неколико примјера са к умјесто некадашњег гласа х: *Бечићак*, *Митровићак*, *Црногорацџак*, *момакџак*, *ђаволџак*⁶⁵.

У нашој грађи нашли смо потврде за појаву других гласова умјесто сугласника х у финалној позицији и то:

к умјесто х – *Патрик* П10, *појединик* чланова П54, *Patriark* ПЦПШМ29, ПЦПШМ30, ПЦПШМ37, султановијех *земаљак* ПЦПГ16, (мада имамо и примјере *oblišnjih zemaljah* ПЦПШМ19, *Patriarh* ПЦПШМ40)

г умјесто х – *реког* П8, али и *рекох* П17, П6, П63⁶⁶.

⁶³ Миодраг Јовановић, *Говор Паитровића*, докторска дисертација, Филолошки факултет Београд, Београд, 1999, стр. 287.

⁶⁴ М. Јовановић, *Говор Паитровића*, стр. 295.

⁶⁵ Миодраг Јовановић, *Говор Паитровића*, стр. 186–187, 209.

⁶⁶ У говору Мрковића имамо супституцију (Л. Вујовић, Мрковићки дијалекат, стр. 94). Замјена се јавља и у највећем дијелу средњокатунских и љешанских говора (*Пешикан*, *Староцрногорски средњокатунски* и *љешански*

Секвенцом *ий* обилежава се *акузатив* и *генитив* *множине* енклитичког облика личне замјенице *трећег лица* као и пуни облик *њих*:

сматра *ий* добре С3, наче *ий* плячкати С11, ко *ий* видіо ніе С13, кадъ *ий* могаху употребити С13, просуше *ий* стидно С13, да *ий* себи вѣрне и покорене учини С14, премда *ий* є много С20, посоколит' *ий* С20, видите л' *ий* С20, за градит' *ий* С20, кадъ *ий* спази С21, кадъ *ий* оцкврни С22, допустише *ий* С33, сажалећи *ий* С40, кадъ *ий* чу С40, *ий* одведе С40, опреми *ий* С40, *ий* потезаху С41, пресловит' *ий* С44, педепсат' *ий* С45, *ий* чули С49, еръ *ий* выше богатство диже С51, одобравамъ *ий* С51, *ий* казнити С52, како *ий* обуздовати С52, ако *ий* се бои С52, *ий* пустите С52, *ий* ређаше С56, опоминюћи *ий* С59, све за *ній* С20, одъ *ній* раздражена С25, Противъ *ній* опираху се С38, *ній* крозь найсигурніе обѣине окуйте С51, одъ *ній* провиђєни С52, гони *ній* С58,

такође и *генитив* *множине* *замјеничко-придјевске* *промјене*:

великій кућа С17, чете *Испанскій* витезова С19, *горућий* воинакаъ С27, изъ опачила *некій* С30, *моій* стары С31, одъ *моій* новы одлука С35, *градицкій* поглавара С40, преткова *нашій* С51, *другій* худы зала С52, грађани *великій* породица С52, посланика *Аллоброђцкій* С52, одъ *своій* С61.

У наведеним примјерима огледа се традиционално обилежавање одређених граматичких категорија и то *акузатива* и *генитива* *множине* енклитичког облика личне замјенице *трећег лица* као и пуног облика *њих*, и облика *замјеничко-придјевске* *промјене* *генитива* *множине* у којима изостаје писање гласа х. Овакви примјери карактеришу Љубишино дјело *Сазаклетва Катилине* које је писано старом графикојом, па је разумљиво и одсуство гласа

говори, стр. 123), а својствена је и другим говорима (види: Милетић, *Црмнички говори*, стр. 290–294, Вушовић, *Источнохерцеговачки дијалекат*, стр. 19, Пецо, *Говор источне Херцеговине*, стр. 73–74, Вуковић, *Говор Пиви и Дробњака*, стр. 35, Пижурица, *Говор околине Колашина*, стр. 80–84. и сл). Код Змајевића билежимо неколико примјера (Пижурица, *Језик Андрије Змајевића*, стр. 223). Интересантно је да нема примјера замјене гласа х на крају ријечи са к или г у Његошеву језику, иако тога има у црногорским дијалектима, сматра Вушовић (Данило Вушовић, *Прилози проучавању Његошева језика*, стр. 18–20). Код Анта Даковића имамо примјере супституције са сугласницима к и г (Остојић, *Језик Мемоара војводе Анта Даковића*, стр. 81).

х у тим категоријама. Само у једном примјеру налазимо облик *ихъ* C52. У каснијим рукописима писаним Вуковом графијом такве примјере не налазимо.

У Љубишиној Сазаклетви спорадично налазимо умјесто сугласника х написан апостроф у облицима *аориста*, као у примјерима: *доби* ' C52, *непомилова* ' C52, *зна* ' C52, *познадо* ' C53, *нађо* ' C58.

То Љубишино колебање између х (које он биљежи у сличним примјерима у Сазаклетви) и апострофа указује на чињеницу да је он свјетан потребе за његовим биљежењем.

У говорима Љубишиног родног краја примјери са гласом х су малобројни и тичу се углавном категорије замјенице *њих/их* и других усамљених примјера као: *бих*, *плех*, *врх*, *шах*, *патријарх*⁶⁷. Глас х се углавном губи или се замјењује гласовима к, в, ф.

Умјесто енклитичког облика *генитива* и *акузатива* 3. лица *множине* личних замјеница у Паштровићима имако облик *ик*, само глас *и* без х праћен често протетичким *ј* (има *и* пуно, има *ји* свуђ и сл), као и партикулу *ке* умјесто х (питају *ике* сваки дан). Иначе, овај облик, наглашава Јовановић, паштровским говорима даје посебно обиљежје⁶⁸. Код Љубише, као што видимо, не налазимо такве облике.

На основу изнијетог материјала можемо закључити следеће:

Сачувани Љубишини аутографи јављају се у периоду од 1849. до 1878. – и то два писма из 1849, превод *Сазаклетва Катилине* из 1857, *Шћепан Мали* из 1868. (то је уједно и година побједи Вукових идеја), приповијест *Горде* из 1877. и наравно многобројна писма који се јављају од 1862. до 1878, тј. до његове смрти – дакле, у времену када је стандардизација књижевног језика почела да се остварује и „да добија и уобличава своју Вукову језичку архитектонику”⁶⁹.

Да је Љубиша са интересовањем пратио Вукову борбу за увођење народног језика у књижевност, показују нам његови радови у којима се приближава савременом књижевном језику, мада се

⁶⁷ М. Јовановић, *Глас х у паштровском говору*, стр. 501.

⁶⁸ М. Јовановић, *Наведено дјело*, стр. 503–505.

⁶⁹ Бранислав Остојић, *Улога и значај језика Стефана Митрова Љубише у процесу стандардизације Вукова модела књижевног језика*, О црногорском књижевнојезичком изразу III, стр. 84.

није у потпуности одвојио од своје паштровске базе. Заправо, Љубишини аутографи нам свједоче да је он настојао да честом употребом гласа х буде што ближи књижевнојезичком стандарду.

У иницијалној позицији однос потврда за губљење или замјену овог гласа и потврда за његово чување свједоче нам о његовој постојаности. И скупина хв нам говори о стабилности овог гласа – од три могућности чувања, замјене и губљења најбројнији су примјери у којима се јавља овај глас. У народним говорима ова група се редовно замјењује сугласницима ф или в. Многбројни примјери са очуваним гласом х у медијалној позицији представљају одлику књижевног језика. Љубиша се ни овдје не ослања пуно на паштровски говор, гдје се овај сугласник обично губи, односно супституише другим гласовима. И у финалној позицији срећемо више могућности: најчешће се чува, може да се губи и ријетко се замјењује.

Неетимолошка употреба јавља се понекад можда из претјеране Љубишине тежње да што више употребљава овај глас. Да је Љубиша свјестан потребе за његовим постојањем, свједочи нам употреба апострофа на мјесту гдје би требало да се налази глас х.

Понекад је евидентна и његова несигурност и недоследност у погледу писања сугласника х, која се најбоље огледа у писању истих лексема на различите начине – са овим гласом, без њега или понекад и супституцијом неким другим гласом.

Ипак, можемо закључити да у структури Љубишина дјела преовладавају примјери у којима се фонема х налази, чиме он доприноси процесу стандардизације Вукова модела књижевног језика, али је исто тако његов језик, кад је у питању овај сугласник, донекле сачувао изворне појединости својствене црногорским народним говорима – прије свега паштровским, које не нарушавају цјелисходност његовог књижевног језика.

Miodarka TEPAVCEVIC

THE MAIN CHARACTERISTIC, IMPORTANCE AND USAGE OF THE
CONSONANT (H) IN THE LANGUAGE OF STEFAN MITROV LJUBISA

Summary

The subject of this study is phoneme (h) (cirilic alphabet) and the problems related to it. The ultimate objective of this study is to investigate if this phoneme (and to what degree) is represented in the autographs of Stefan Mitrov Ljubisa, if it relies on the dialectal base of his language and if it can be found in the standard language. The author is also interested in the role, place and use of this phoneme in other dialects as well as the language of his predecessors and contemporaries.